

Mária Zsilák
(Budimpešta, Madžarska)

SLOVENSKA MEDICINSKA TERMINOLOGIJA NA KONCU 18.
IN V PRVEM ČETRTLETJU 19. STOLETJA

Abstract: The author illustrates the formation of the Slovenian-language medical terminology putting it in Central European context, based on two works of veterinary therapeutics: J. Wolstein: *Bukvice od živinskih bolezni za kmetske ludy* (1784), *Bukve od kug inu bolezni goveje živine, lih ovac inu svin* (1792), and the obstetrical compendium, J. Matošek: *Babištvo ali porodničarski vuk za babice* published in 1818 translated by Valentin Vodnik. She points out the professional – medical history – worth of the three books, and besides that, she evaluates their place in the course of development of the Slovenian literary language, of which the professional vernacular terminology is a specific layer.

Keywords: medical training, medical terminology, veterinary therapeutics, obstetrics, literary language

Materialistični filozofski sistem razsvetljenstva je imel velik vpliv na razvoj naravoslovja, na razvoj medicine so odločilno vplivala predvsem nova dognanja kemije in fizike. Po Evropi so nastala nova znanstvena medicinska središča, ki so zastopala napredne smeri. Na območju Avstrijskega cesarstva in Ogrskega kraljestva je v 18. stoletju na Dunaju nastala t. i. *stara dunajska šola*, ki jo je kadrovsko omogočila Marija Terezija s tem, da je na svojem dvoru zaposlila enega najbolj cenjenih zdravnikov tistega časa van Sweitenta in ga pooblastila za reformiranje medicinske fakultete. V 19. stoletju razvoj zastopa t. i. *nova dunajska šola*, katere učinek je prav tako čutiti na področju Ogrskega kraljestva.

Marija Terezija je dala velik poudarek izobraževanju zdravnikov, leta 1769 je na trnavski univerzi ustanovila katedro za kirurgijo (ranocelništvo). Istega leta so se tudi v Egru začela predavanja o medicini, a je bil poskus zaradi premajhnega zanimanja neuspešen.

Ob selitvi trnavske univerze v Budim (1777) sta študij medicine dopolnila botanični vrt in Bolnica svetega Janeza (Szent János Kórház). Od selitve univerze v Pešto (1784) se je študij medicine razširil za več področij in potekal v okviru kateder, za patologijo in medicino (kór- és gyógytan), fiziologijo in medicino (élet- és gyógytan), kemijo in botaniko (vegytan és növénytan), anatomijo (bonctan) ter kirurgijo in porodništvo (sebészet-szülészet). V tistem času je vzporedno še deloval ostanek nekdanjega zdravniškega cehovskega sistema, zaradi česar so na fakulteti, ki je bila kot samostojna enota univerze ustanovljena leta 1848, kot zunanji sodelavci delovali ugledni zdravniki. Potek študija in preverjanja znanja je urejal Ratio Educationis, do leta 1876 so

diplomanti dobivali naslove doktorja medicine, kirurga, porodničarja in okulista. Študij za doktorja medicine je trajal pet let in vseboval študij anatomije, kemije, botanike, zoologije, patologije, farmakologije, kirurgije in porodništva. Študijski program je predpisoval tudi dva rigorozna, diplomo pa so študentje katoliške veroizpovedi dobili po javni obrambi. Ob promociji so morali zapriseči, da verjamejo v brezmadežno spočetje. Študentje protestantske veroizpovedi so lahko dosegli samo licenciat.

Slušatelji tečajev za kirurške mojstre so izhajali predvsem iz vrst osvobojenih članov kirurškega ceha. Po opravljenih dveh rigorozih iz anatomije, zdravništva, operaterstva, obvezovanja in sodne medicine so lahko dobili diplomo. Na začetku 19. stoletja nastopi združen medicinsko-kirurški študij in možnost opravljanja dveletnega meščanskega ranocelniškega tečaja. Leta 1813 se je bilo mogoče usposabljanje tudi za zobozdravniškega mojstra. 1872 je izpitni pravilnik odpravil manjše tečaje in združil študij medicine (Mayer 1988: 224, 244-245, 255-256).

Nedvomno so po vsej monarhiji delovale ustanove, ki so usposabljevale za zdravniški poklic, po podobni shemi. Učinki teženj po poenotenju, ki jih je predpisoval Ratio Educationis Marije Terezije, so bili opazni na različnih področjih, v izobraževanju npr. pri učbenikih, ki so bili izdelani na osnovi istega nemškega vzora (abecedniki), na koncu 18. stoletja pri znanstveno zasnovanih slovnica za nenemške narodnosti monarhije, težnja se je kazala tudi v prvi polovici 19. stoletja (Nyomárkay 2002, Keipert 1993). Pri izobraževanju zdravnikov sta za zgled služili dve dunajski šoli, njun učinek se je kazal tudi v znanstvenih delih in nazorih, poleg tega je bila za ta čas značilna težnja po ustvarjanju medicinske terminologije v jezikih različnih narodov monarhije na temelju nemške medicinske terminologije. V tem predavanju se bom posvetila oblikovanju slovenske medicinske terminologije, in sicer na osnovi dveh del s področja živinozdravstva, *Bukvic od živinskih bolezni za kmetske ludy* (1784) in *Bukev od kug inu bolezen goveje živine, lih ovac inu svin* (1792) J. Wolsteina ter *Babištva ali porodničarskega vuka za babice* J. Matoška, ki je izšlo leta 1818 v prevodu Valentina Vodnika. Na temelju monografije kulturološkega značaja M. Orožen je mogoče ta dela v razvoju slovenskega knjižnega jezika razvrstiti takole: Avtorji so prek prevajanja tujih vzorcev prenesli v slovenščino izrazje za posamezna strokovna področja. V razvoju slovenske terminologije je 18. stoletje obdobje zavestnega oblikovanja terminologije v maternem jeziku. Proces ustvarjanja terminologije v maternem jeziku seže tudi v 19. stoletje, iz tega obdobja Orožnova poudarja pomen večplastnega, na številna strokovna področja vezanega dela tvorjenja strokovnega izrazja Valentina Vodnika (Orožen 2010: 242).

Po obsegu in strokovnem pomenu je med omenjenimi deli najpomembnejše *Babištvo*. Avtor knjig o živinozdravstvu je ravnatelj dunajske cesarske živinozdravniške bolnišnice, njegov stik z dunajskim dvorom je razviden iz uvoda v *Bukve*, v katerem se zahvali Mariji Tereziji in njenima sinovoma Jožefu II. in Leopoldu, da so mu omogočili pisanje in izid knjige. Hkrati

navaja, da so *Bukvice* doživele 11 izdaj. *Bukvice* se na splošno ukvarjajo z nalezljivimi boleznimi živali, nekateri njihovi deli pa se konkretno nanašajo na konje, govedo in ovce. Podrobno opisuje simptome in potek bolezni od inkubacijske dobe do pogina živali. Na avtorjevo bolnišniško zaledje kaže dejstvo, da opiše tudi simptome, ki so vidni po smrti živali – njihovo poznavanje mu je lahko omogočilo le seciranje. Daje nasvete glede negovanja obolele živali, najbolj pa se zavzema za preprečitev okužbe. Glede vzroka bolezni in nasvetov glede zdravljenja se prepletajo prvine pogledov slavnih antičnih zdravnikov s tedanjimi modernimi načeli. V *Bukvicah* npr. na str. 25 med vzroki za bolezen našteva vročino, dolgotrajno deževno obdobje, soparo, nezdrave vetrove, puščanje krvi (Žiláková 2010: 356, 384) – kot razsvetljeni znanstvenik pa zaključí: »...*Od svesd, od zoperniz, inu od drugih urashov, katere neumne schene uganjujejo, nepridejo nikol bolesni...*«, nato v nadaljevanju na isti strani kot vzrok bolezni navaja neprimerno hranjenje, neprimerno pašo, na naslednji strani pa v tem smislu analizira neurejene higienske razmere. Na drug način je mogoče opaziti ta pojav v drugi knjigi, v *Bukvah*: v ljudski medicini je splošno znan nazor, da lahko škodljive moči od sončnega zahoda do vzhoda človeku povzročijo bolezni, zato je bilo treba v primeru obolesti, ki so jih zdravili s pomočjo magike, obiskati specialista za ljudsko medicino pred sončnim vzhodom, ko je mogoče škodljive moči izgnati iz človeškega (včasih živalskega) telesa. Wolstein v *Bukvah* opozarja, naj kmetje ne odpeljejo živali na pašnik pred sončnim vzhodom in naj počakajo, da sonce segreje zemljo, saj lahko rosna, vlažna trava povzroči bolezni, kar je racionalna razlaga za izogibanje škodovanja zdravju.

V *Bukvicah* Wolstein utemelji načela pravilne, torej zdrave živinoreje. Glede tega je jasno čutiti tesno povezavo med knjigama. V drugi knjigi, v *Bukvah* ... ponovi svoje poglede, zelo veliko skrb pa posveti npr. opisu idealnih hlevov. V primerjavi s prvo knjigo je tu novost npr. razvrstitev krav in ovc po pasmah. Velik pomen pripisuje cepljenju proti kozam tudi za živali (cepljenje proti kozam s cepivom iz kravjih osepnic je odkril göttingenški profesor Just /leta 1754/, z znanstvenimi poskusi pa je cepljenje utemeljil anglež Jenner /1796/) (Mayer 1988: 230). Njegovi recepti vsebujejo številne elemente, ki jih pozna tudi ljudska medicina in so postali prek starejše strokovne literature splošno znani in uporabljeni.

Wolsteinova knjiga nemško terminologijo prenaša v slovenščino. Pogosto uporablja sinonime, naslanja se na izraze, ki so udomačili v jeziku ljudstva.

Npr. v *Bukvicah* na str. 4: »...*kader je na vampih bolna, dri3to, ali toku imenvano vampno suhoto ima. Vampna suhota po nem3hkim Löserdirke...*«, str. 38: »...*eno prevuso, (katera se po nemshku Haarseil, ali Ajerband previ)...*« Značilno je uporabljanje sinonimov za poimenovanje posameznih bolezni ali simptomov: *Bukvice* str. 11: *napetje ali napihnetje*, str. 13: *pluzhna bolesen ali jetka ali opalenje tih pluz*, str. 38: *kamnite soly*, str. 39 »*Koren, kateri se Talloje ali zmeryka, imenuje...*« Nekaj primerov iz *Bukev*: str. 46: »...*te bolesni v vampi, ali grishe, ali glena ...*« str. 70: »*Od bolesni tega*

pojánja, ali od taku imenuvanih franzosov ...« str. 133 *arznyo*, str. 160: »*Od kos, ali ospiz*«, str. 165: (ovce) »*merslica popade*«, str. 189: »*Grinte ali vushy*«, str. 200: »...*grenke soly (Pitersalz)* ...« str. 201: »*Kusharji ogin, divji ogen*« itd.

Matoškova knjiga ni bila prva knjiga s tega področja v slovenščini, pred tem je v zadnji tretjini 18. stoletja pisal babiške priročnike A. Makovic (Makovic 1782, 1788a, 1788b). M. Pirnat je v svoji razpravi o anatomskem izrazju babiških priročnikov začela z Makovičevim delom in prikazala razvoj terminologije do sredine 20. Stoletja (Pirnat 1984). Jezikovna podoba Makovičevega prvega, bobicam namenjenega priročnika je pomemben mejnik v razvoju slovenske medicinske terminologije, na kar opozarja tudi M. Jesenšek (Jesenšek 1995: 219-230).

Avtorstvo Babištva predstavlja resno filološko vprašanje. Mladi profesor češkega rodu Jan Matošek (Matoušek), ki je na ljubljanskem liceju predaval porodništvo, je svoje delo napisal v nemškem jeziku. Njegovo delo je skrbno prevedel Valentin Vodnik, ki je kot enakovreden ustvarjalec prenesel v slovenski jezik delo, pomembno tudi s stališča sodobne znanosti. Glede avtorstva obstajata dva pogleda: kulturna in književna zgodovina omenjata Vodnikovo ime na prvem, Matoškovega pa na drugem mestu. Zgodovina medicine ima za avtorja Matoška, Vodnika pa kot prevajalca omenja na drugem mestu (Pirnat 1984:139). Menim, da sta jezikovni oz. jezikoslovni in strokovni delež enakovredna.

Kazalo *Babištva* zrcali logično razporeditev učne snovi. Matošek razdeli gradivo na pet delov (bukev), vsak del pa je razdeljen na več poglavij (stavkov) glede na obravnavano snov. Na začetku poglavij se pred opredelitvijo problematike nahaja slovarček, v katerem na prvem mestu stoji slovenski ustreznik nemškega izraza. Težko je ugotoviti, na temelju katerih načel sta avtor in prevajalec izbrala v slovarček prav te besede. Med njimi so temeljni pojmi kot npr. *lekarstvo*=*Arzenkunde*, *lekar*=*Arzt*, *lekarija*=*Arznenmittel*, *babishstvo*=*Hebammenkunde*, *babiza*=*Hebamme*, *bolnishe*=*das Spital*, *dojniza-dojka*=*Sägamme*, *kap*=*Schlagfluß*, *zelnishtvo*=*Wunddarznenkunst*, *zelnik*=*Wundarzt*, *zevka*=*ein Rörchen*, a tudi manj znani, v ožjih strokovnih krogih rabljeni izrazi: *zhutniza*=*die Nerve*, *derskla*=*Spríße*, *enakotehta*=*das Gleichgewicht*, *israstik*=*der Auswusch*, *isrojenka*=*die Neuentbundene*, *kaksniza*=*Individuum weibliches*, *materesek* =*Kaiserschnitt*, *mertvudost*=*die Lähnung (paralysis)*, *vsebshina*=*Substanz* itd.

Težnja po natančnosti v izražanju in razločevanju pomenskih otenkov se kaže v naslednjih primerih: *dristla*=*das Klystier*, *drista*=*das Ubweichen*, *dristilo*=*das Laxirmittel*, *kapva*=*Tropfbad*, *kapva parna*=*Dampfbad*, *módrost*=*die Weisheit*, *módrovanje*=*Klügeln*, *porodnistvo*=*Gebörkunde*, *porodnishe*=*Gebörhaus*, *porojishe*=*Gebörstätte*, *porojinvnik*=*Geburstuhl*. Kot kažejo navedeni primeri, si je Vodnik prizadeval, da bi uporabljal sredstva slovenskega besedotvorja, večina izrazov je izpeljank, redko uporabi večbesedna poimenovanja: *zhloveshka rasdejhva* – *rastelestva*=*die*

Zergliederung, lozinj v dimlah=*der Bauchring*, natvorin Sprevershik =*Muttermaal*, trutni venz=*Mutterkranz*, vustna poliska=*das Mundschwämmchen*. Prenekateri izraz še vedno živi: *sdravnik=Heilkünstler*, *sdravilo=Arznenmittel*, v narečjih pa je takih izrazov še več. Pomembnejši pa je prevod samega besedila, razlaga pojmov, ki potrjuje mojo zgornjo ugotovitev, da ni mogoče vedeti, na temelju katerih načel je bil slovarček pripravljen. Npr.: str.3 *porodnizho znanje=porodnistvo*, *kdoj jih zna=porodnizar*, *porodnistvo je zeliho zdravnistva*, *velik dejl, babizhtvo pa je skrazhan dejl porodnistva*, str. 4 *dvojne nauke: vumne in skusbniske – vumne=babizna umetnost*, *skusbniske=babizna rozhnost*, str. 22 *spolovila, to je shenskiga spola mehki vunajni dejli, ki delajo pinjko*, str. 23 *shgavzheg=okrogel jezichek je okrogla lukniza –szavnek*, str. 24 *spozhetila ali mehka notranja porojila*, str. 26 *trobenti sta dve, trebushna mrena* itd.

Zanositev opiše takole: »*O spoju sprejme shena moshov snutnik v maternizo svojo, sad se vpodobi...*« Nosečnost izraža vrsta sinonimov: str. 3: *nosesha, porodnica, otrozhnica*. Priročnik predstavi, kaj vse se pričakuje od babic: str. 6 »... *ne ima nobene prasne verje v glavi, nobene smote, ne vrashe, ne kakshine rasrade ...*«. Prav tako predstavi obveznosti matere: str. 9 »...*sad se spodobi, ona ga nosi ga živi do zreliga, porodi ga, in ga redi in mu hrano i strežo daja še dolgo po svojmu porodu*«.

Prizadeva si jasno izraziti razlike med moškim in ženskim telesom: str. 9 *mosh ima rojila, shena porojila*. Podroben je opis anatomije ženskega telesa: str. 5 *spolovila, porodila, materni dejli*, str. 9 in 10 *mehka porojila, terda porojila, zloveshka medenza, porojila vunajna, porojila notranja, prezhna mrena, trebuhove ribize, krish, sram ali krilo, rit ali sedalo, to je saniza*, str. 11 *sveta ali krishna kost, to je krishniza, dve niemenovani kosti al neimenvanki, ledna kost=ledniza, sedna kost=sedniza, sramna (kost)=sadmiza*, str. 12 *jajzhasta lukna, sramov oblok, medenzna stena*, str. 15 *spornjak=velka medenza, spodnjak=mala medenza, sgorna odpertina=medenzhno izhodishe, loputa=devizhna*, str. 26 *nizniza, maternizin vrat, maternizo vustje* itd.

Med izrazi imajo številni tudi madžarske vzporednice, prav gotovo bi jih našli tudi v jezikih drugih narodov nekdanje Ogrske, če že ne v knjižnih jezikih, pa nedvomno v pogovornih.

Podobno pronicljivo se priročnik ukvarja tudi s procesom poroda, z normalnim in zapletenim porodom, z lego zarodka, njenimi nepravilnostmi, z nalogami babice pri izpeljavi poroda s posebnim ozirom na nepravilno lego otroka, s prihodom zdravega otroka na svet, z mrtvorojenostjo, z novorojenčkovimi mogočimi boleznimi, s poporodno skrbjo za porodnice, skrbjo za novorojenčka, prikrivano nosečnostjo, skrivnim rojevanjem in z zapuščenimi na skrivaj rojenimi otroki. Vsaka tematika je glede terminologije podobno temeljito obdelana, kar kažejo navedeni primeri.

Za **sklep** je mogoče ugotoviti, da se predstavljeni priročniki ravna po sodobnih težnjah, knjigi, namenjeni strokovni skrbi za živali, sta konservativnejši, priročnik za babištvo pa je naprednejši. Slovensko

jezikoslovje in kulturologija sta namenila ustrezno pozornost pomenu njihovega prispevka. Menim pa, da njihovo poznavanje ne bi bilo brez koristi niti za madžarsko strokovno javnost, saj lahko tvorijo temelj primerjalnih leksikoloških raziskav.

Literatura

- Cigale, M. (1880) Znanstvena terminologija. Matica slovenska. Ljubljana.
- Jesenšek, M. (1959) Jezik v prvem slovenskem priročniku za babice. Med medicino in literaturo. Ljubljana, 219-230.
- Keipert, H. (1993): Anton Bernoláks Kodifikation des Slowakischen im Lichte der thesianischen Schulschriften. Slaistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongreß in Preßburg/Bratislava. Köln-Weimar-Wien, 235-245.
- Király P. (2003) A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777-1848. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. Nyíregyháza.
- Mayer F.K. (1927, reprint 1988) Az orvostudomány története. Magyar Orvostörténelmi Társaság és a Téka Könyvkiadó. Budapest.
- Makovic, A. (1782) Prašanja in odgovori čež všegarstvu. Ljubljana.
- Makovic, A. (1788a) Všegarske bukve za babice na deželi. Ljubljana.
- Makovic, A. (1788b) Podučenje za babice. Ljubljana.
- Matoušek, J. (1818) Babištvo ali porodničarski vuk za babice. Ljubljana.
- Nyomárkay I. (2002) Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál. Lucilus Kiadó. Budapest.
- Orožen, M. (1983) Pogledi Bleiweisovega kroga na slovenski jnjižni jezik. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike 7. Slovenska matica. Ljubljana, 181-217.
- Orožen, M. (2010) Kulturološki pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika. Zora 74. Pirnat, M. (1984) Anatomsko izrazje v prvih slovenskih babiških priročnikih. Medicinski Razgledi, 8. 137-150.
- Wolstein, J.G. (1784) Bukvice od živinskih bolezní za kmetske ludy. Ljubljana.
- Wolstein, J.G. (1792) Bukve od kug inu bolezen goveje živine, lih ovac inu svin. Ljubljana.
- Žiláková, M. (2010) Ludové liečenie Slovákov v Maďarsku. Vydavateľstvo Ivan Krasko. Nadlac.